

سال دهم / تابستان ۱۴۰۰

بورديو و مسئله نئولبراليسم

• هادی درویشی^۱

• سمیه مؤمنی^۲

DOR: 20.1001.1.38552322.1400.10.39.4.5

چکیده

واژه و مفهوم «نئولبراليسم» در چند دهه گذشته در سطح جهان و در دهه گذشته در سطح جامعه ایران به واژه‌های پریسامد تبدیل شده است. بر اثر آثار زیانبار اقتصادی و شکاف روزافزون ثروتمندان و فقرا هم در سطح جهانی و هم در سطح ملی، مخالفان و منتقدانی با روند این سیاست‌های جهانی به عرصه آمده‌اند که جامعه‌شناسان را میتوان از جدیدترین آنها برشمرد. یکی از این جامعه‌شناسان مهم و تأثیرگذار، پیر بورديو است که با آثار اجتماعی اصول اقتصاد نئولبرال مخالفت میکند، بطوریکه بدلیل حضور فعال وی در جنبش‌های مدنی و مبارزه سرسختانه‌اش با نئولبراليسم در اواخر عمر می‌توان از «چرخش فکری بورديو» سخن بمیان آورد که هدف این مقاله، شناخت چهره جدید بورديو در قالب «مبارزه با نئولبراليسم» و «یکی از ارجاعات اصلی مبارزه علیه جهانی‌شدن و نئولبراليسم» است.

در همین راستا آثار پیر بورديو از زاویه مسأله محوری مقاله یعنی نئولبراليسم مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه، نظر وی بطور مشخص درباره پیامدهای نئولبراليسم در پنج محور «تابودی دولت رفاه و تمدن»، «جایگزینی مسئولیت خصوصی (خیر خصوصی) بجای مسئولیت عمومی (خیر عمومی)»، «بر صدرنشستن اقتصاد و دشمنی با جامعه شناسی»، «ایجاد رنج اجتماعی» و «القای یگانگی راه نئولبراليسم» ارائه می‌گردد، در بخش پایانی مقاله نیز به ارتباط این بحث با زمینه جامعه ایران پرداخته خواهد شد.

کلید واژه‌ها: بورديو، نئولبراليسم، رنج اجتماعی، فقر جهان

۱ دانش‌آموخته دکتری جامعه شناسی؛ hadidarvishi26@gmail.com

۲ دانشجوی دکتری جامعه شناسی دانشگاه تهران؛ somayehmomeni@ut.ac.ir

طرح مسئله

واژه و مفهوم «نئولیبرالیسم»^۱ در چند دهه گذشته در سطح جهان و در دهه گذشته در سطح جامعه ایران به واژه‌ای پربسامد تبدیل شده است. به واسطه اجرای سیاست‌های موسوم به نئولیبرال به رهبری ایالات متحده آمریکا از دهه ۸۰ قرن بیستم و به یاری عاملانی چون صندوق بین‌المللی پول، سازمان تجارت جهانی و بانک جهانی، اغلب کشورها به این سیاست‌ها پیوسته‌اند. آثار زیانبار اقتصادی و شکاف روزافزون ثروتمندان و فقرا هم در سطح جهانی و هم در سطح ملی، مخالفانی با روند این سیاست‌های جهانی ایجاد کرده است. یکی از قدرتمندترین و جدی‌ترین منتقدان سیاست‌های نئولیبرال، جامعه‌شناسان هستند. به عبارت دیگر، مسئله سیاست‌های نئولیبرال و اثرات آن‌ها به اندازه‌ای مهم و گسترده بوده است که تقریباً هیچ جامعه‌شناسی در دهه‌های گذشته در این زمینه بدون موضع نبوده است. یکی از این جامعه‌شناسان مهم و تأثیرگذار، پیر بوردیو^۲ (۲۰۰۲-۱۹۳۰) است که از همان سال‌های ابتدایی پیاده‌سازی سیاست‌های نئولیبرال در جامعه فرانسه به مخالفت با آن پرداخت.

از سوی دیگر، در دهه گذشته بحث نئولیبرالیسم در ایران و در واکنش به اثرات عمیق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سیاست‌های اعمال شده در قالب برنامه‌های پنج‌ساله اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پس از جنگ هشت‌ساله با عراق که از نظر منتقدان، تحت تأثیر نئولیبرال‌ها بوده است، بازار این بحث، میان موافقان و مخالفان بسیار گرم بوده است که همچون سطح جهانی، یکی از مخالفان و منتقدان این سیاست‌ها جامعه‌شناسان هستند، بنابراین هم در سطح ملی و هم در سطح جهانی، موضوع نئولیبرالیسم، دغدغه جامعه‌شناسان است. در مقاله پیش‌رو، نظرات پیر بوردیو به‌عنوان یکی از منتقدان جدی نئولیبرالیسم از خلال آثار علمی و عملی او آخر عمر وی که فراوان به این موضوع پرداخته است، بررسی گردیده است که به نظر می‌رسد شناخت آرای جامعه‌شناسان متأخر در زمینه بحث مورد نظر می‌تواند در مواجهه ما با مسئله نئولیبرالیسم و چگونگی فهم، کارکرد و فهم آن روشن‌گر باشد.

در ابتدا پیر بوردیو و آثار وی از زاویه مسئله محوری مقاله یعنی نئولیبرالیسم مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه، نظر بوردیو به‌طور مشخص درباره نئولیبرالیسم در پنج محور ارائه می‌گردد، در بخش پایانی مقاله نیز به ارتباط این بحث با زمینه جامعه ایران پرداخته خواهد شد.

1 Neoliberalism

2 Pierre Bourdieu

نئولبرالیسم در آثار بورديو

پير بورديو در طول حیات خود ۳۷ عنوان کتاب و ۴۰۰ مقاله به رشته تألیف درآورد. این آثار در حوزه‌های مختلف جامعه‌شناسی مانند جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، جامعه‌شناسی هنر، جامعه‌شناسی علم، جامعه‌شناسی اقتصادی و ... به نگارش درآمد، در نتیجه بورديو از آن سنخ جامعه‌شناسی نبود که خود را در حوزه‌ای خاص محدود کند بلکه وی جامعه را در کلیت خود می‌دید که جامعه‌شناس باید در حوزه‌های مختلف آن تحقیق کند و نه یک حیطه خاص. بنابراین بورديو جامعه‌شناسی را تنها دانش تخصصی و ویژه متخصصان نمی‌داند چراکه در این صورت، صرف‌کردن حتی یک ساعت وقت اندیشیدن درباره آن را اضافه می‌داند (بورديو، ۱۳۹۰: ۸) چراکه جامعه‌شناسی دانشی تخصصی است که از جانب جامعه‌شناسان متخصص برای عموم مردم ارائه می‌گردد.

ویژگی دیگر بورديو در تألیف آثار، همکاری مشترک بود به طوری که اغلب آثارش حاصل تلاش وی و همکارانش است که به‌عنوان نمونه می‌توان به کتاب‌های «وارثان»، «موزه»، «ساختارهای اجتماعی اقتصاد» و «فقر جهان» اشاره نمود.

همان‌گونه که گفته شد بورديو در حوزه‌های مختلف دارای اثر است اما شاید بتوان یک موضوع را دغدغه اصلی وی دانست که در همه آثارش وجود دارد و آن «نقد سلطه در همه اشکال» است. از نظر بورديو سلطه نه فقط در عرصه اقتصاد بلکه در عرصه‌های دیگری چون آموزش، دانشگاه، روابط زن و مرد و ... وجود دارد و ما با دو گروه سلطه‌گر و سلطه‌پذیر مواجهیم. به‌عنوان مثال بورديو در «فقر جهان» به نقد سیاست‌های نئولبرال، در «وارثان» به نقد نظام آموزشی به‌عنوان یک نظام بازتولید سلطه و در «تمایز» به تحلیل مکانیسم‌های نابرابری اجتماعی می‌پردازد.

از آنجاکه اولاً پرداختن به همه آثار بورديو در یک مقاله، امکان‌پذیر نیست و در ثانی، موضوع پژوهش حاضر نگاه بورديو به مسئله نئولبرالیسم است در نتیجه در این رابطه به آثار مرتبط بورديو با این مسئله به‌ویژه کتاب «فقر جهان» وی پرداخته خواهد شد.

کتاب «فقر جهان»^۱ حاصل تلاش سه‌ساله بورديو و ۲۳ تن از همکاران وی در ۱۴۶۱ صفحه است که در سال ۱۹۹۳ منتشر شد. این کتاب در سال ۱۹۹۹ به زبان انگلیسی ترجمه و

۱ عنوان این کتاب به نام‌های دیگری چون «فلاکت آدم‌ها»، «فقر جامعه» و «تهیدستی و جامعه» در فارسی ترجمه شده است.

منتشر گشت. فقر جهان نه تنها پرفروش‌ترین کتاب بورديو است بلکه در همان زمان انتشار در طول سه ماه، ۱۰۰ هزار نسخه از آن به فروش رفت و طی چهار ماه در فهرست پرفروش‌ترین کتاب‌های فرانسه بود، موفقیتی چشمگیر که هیچ کتاب علوم اجتماعی تاکنون به آن دست نیافته است (بورديو، ۱۳۸۷: ۳۹).

موضوع مرکزی این کتاب «رنج اجتماعی» است موضوعی که دغدغه همه دوران زندگی مؤلف به‌ویژه دهه آخر عمرش بوده است به‌طوری‌که کلماتی چون «محرمان»، «بینویان»، «فقر»، «ستم‌دیدگان» به پربسامدترین واژگان بورديو تبدیل شده بود چراکه به گفته خودش از اینکه جوامع انسانی تا این حد مشکل دارند، رنج می‌برد و وظیفه اساسی خود را دخالت برای تغییر می‌دانست (بورديو [الف]، ۱۳۹۶: ۱۶۴) و این موضوع تا اندازه‌ای اهمیت داشته که بورديو قبل از انتشار کتاب، می‌خواست عنوان آن را «رنج اجتماعی» بگذارد (بورديو [ب]، ۱۳۹۶: ۱۸۵) و در همین ارتباط بود که بورديو یک شماره از مجله علوم اجتماعی را در سال ۱۹۹۱ به موضوع «رنج و فلاکت» اختصاص داد.

بورديو در کتاب فقر جهان به بررسی وضعیت فقرای فرانسوی - که آن‌ها را پرولتاریای مدرن می‌نامد - از طریق مصاحبه با فقیرترین اقشار جامعه فرانسه همچون کارتن‌خواب‌ها، کارگران مهاجر، پرستاران، دانشجویان، کشاورزان فقیر، حاشیه‌نشین‌ها، پرستاران و ... می‌پردازد، یعنی «افرادی که زندگی آنان را نگرانی‌ها، حرمان‌ها، تلخکامی‌ها و شکست‌ها شکل می‌دهند» (بورديو، ۱۳۹۵: ۱۷۳) وی فلاکت شرایط زندگی این اقشار را در کشوری توسعه‌یافته و مرفقی همچون فرانسه فقط کمبود امکانات و فقر مادی و مالی نمی‌داند بلکه شرایط و موقعیت‌هایی را بحث می‌کند که آمال مشروع افراد، برآورده نمی‌گردند.

هدف دیگر بورديو از تألیف این کتاب، «واداشتن رهبران احزاب و سیاست‌گذاران به اقرار شکل‌های تازه نابرابری و بدبختی بود که ابزارهای نهادینه‌شده صدای جمع و معترضان را پنهان می‌کردند» (بورديو، ۱۳۸۷: ۳۴).

مبارزه بورديو با نئولیبرال‌ها در اواخر عمرش هم علمی است و هم عملی. نتیجه مبارزات بورديو در حیطه علمی، انتشار مقاله‌ها و کتاب‌هایی مانند «گفتارهایی درباره ایستادگی در برابر نئولیبرالیسم»، «فقر جهان» و «ساختارهای اجتماعی اقتصاد^۱» است و تلاش‌های عملی،

۱ این کتاب که تحلیلی درباره تغییرات میدان مسکن در فرانسه و از آثار مربوط به اواخر عمر بورديو است توسط حسن چاوشیان در سال ۱۳۹۵ ترجمه شده و منتشر گردیده است.

سخنرانی‌های فراوان او علاوه بر دانشگاه در تجمعات فقرا و گروه‌های معترض به نظم نوین جهانی و در مکان‌هایی چون راه‌آهن، ایستگاه مترو و مناطق حاشیه‌ای شهرها است. یکی از ویژگی‌های هر جامعه‌شناس مؤثری، خلق مفاهیم جدید و افزودن آن به واژگان علوم اجتماعی^۱ است. بورديو را می‌توان یکی از پیشگامان این عرصه دانست چراکه وی مفاهیمی همچون «سرمای اجتماعی^۲»، «سرمایه نمادین^۳»، «ابیتوس^۴ / هبیتوس^۵ / عادتواره^۶»، «دوکس^۷»، «میدان^۸»، «خشونت نمادین^۹»، «سلطه نمادین^{۱۰}» را خلق کرده یا معنایی جدید به آن‌ها داده است.

«اصل نظریه بورديو بر پایه اجتماعی‌بودن تمام هستی انسانی است» (فکوهی [الف]، ۱۳۹۶: ۱۳۳). درواقع، از نظر وی جامعه از تعداد بی‌شماری میدان تشکیل شده است که افراد با سرمایه‌های گوناگون در آن به رقابت می‌پردازند. نتیجه این رقابت، وجود سلطه در همه عرصه‌های جامعه است به طوری که بورديو، جامعه را پیش از هر چیز یک نظام سلطه می‌داند که سازوکارهای بی‌شماری را به راه می‌اندازد تا بتواند خود را بازتولید کند (فکوهی [ب]، ۱۳۹۶: ۱۰۲). به عبارت دیگر، نظام‌های اجتماعی براساس درونی‌کردن روابط سلطه در ذهن بازیگران اجتماعی، بازتولید می‌شوند به طوری که اغلب سلطه‌گران و سلطه‌پذیران، این مکانیسم را نادانسته می‌پذیرند که این همان، سلطه نمادین است. از این رو از نظر بورديو جامعه‌شناسی به مثابه هنر رزمی^{۱۱} است چون این امکان را می‌دهد که انسان‌ها با این سلطه نمادین مبارزه کنند.

بورديو در همین راستا نئوليبرياليسم را مهم‌ترین نماد سلطه نمادین در عصر خود می‌داند چراکه این سیستم، جهان اجتماعی را در حوزه‌های مختلف دانش، آموزش، دانشگاه، هنر، بازار و ... به گونه‌ای شکل داده است که آن را وضعیت طبیعی قلمداد می‌کند و به بازتولید آن

۱ برای آشنایی بیشتر مراجعه شود به واژگان بورديو تألیف کریستی شوپره و اولیویه فونتن ترجمه مرتضی کتبی، نشر نی، ۱۳۸۵

2 Social Capital

3 Symbolic Capital

4 Habitus

۵ عادت واره ترجمه کلمه فرانسوی habitus است اما چون در زبان فرانسه h در اول کلمه تلفظ نمی‌شود، بنابراین مترجمان از زبان فرانسه آن را ابیتوس و مترجمان از زبان انگلیسی آن را هبیتوس ترجمه می‌کنند.

6 Doxa

7 Field

8 Symbolic Violence

9 Symbolic Domination

۱۰ «جامعه‌شناسی هنری رزمی است» نام فیلم مستندی به کارگردانی پیر کارل است که به بررسی افکار و زندگی بورديو پرداخته است.

می‌پردازد، بنابراین بوردیو وظیفه خود را افشای آن می‌داند. اینکه نئولیبرالیسم از نظر بوردیو چیست و چه ویژگی‌هایی دارد، در بخش بعد، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

چرخش فکری بوردیو

بوردیو تأثیرگذارترین جامعه‌شناس فرانسوی پس از امیل دورکیم است. وی در سال ۲۰۰۱ مهم‌ترین و پر استنادترین جامعه‌شناس در زمان حیات، لقب گرفت (کارل [الف]، ۱۳۹۶:۲۰۰). بوردیو در سال‌های پایانی عمر خود، بیش‌ازپیش سیاسی می‌شود و درگیر سیاست فردی که در اتفاقات رخ داده در الجزایر تحت سلطه فرانسه، جنبش می ۱۹۶۸ و سقوط کمونیسم، حضور پررنگی ندارد در سال ۱۹۸۰ از کاندیداتوری یک کم‌دین چپ بنام کلوش^۱ در انتخابات ریاست جمهوری که نه وابسته به چپ بود و نه راست، حمایت می‌کند^۲ و در دهه آخر زندگی خود در جنبش‌های اجتماعی حضور فعال پیدا می‌کند، به روشنفکر مردمی تبدیل می‌شود و با آثار اجتماعی اصول اقتصاد نئولیبرال مخالفت می‌کند و به این دلیل در سیاست دخالت می‌کند که شاهد «انقلابی محافظه‌کارانه» است که با ادعای پیشرفت، به‌کارگیری خرد و علم به‌ویژه اقتصاد می‌خواهد تحریف را توجیه کند (بوردیو، ۱۳۸۷: ۳۴) به همین دلیل، بوردیو با حضور در جنبش‌های مدنی می‌خواهد حوزه سیاسی را تحت نظر داشته باشد و به این حوزه اجازه ندهد که دستاوردهای تمدن را جزئی یا کلی از میان بردارد (فکوهی [د]، ۱۳۹۶: ۲۴۷). در همین راستا بوردیو که تا سال‌های پایانی دهه نود میلادی از واژه «دولت» استفاده نمی‌کرد در اواخر عمر فکری‌اش، این واژه وارد شبکه مفهومی وی شد و از آن‌پس، در همه مباحث او حضور جدی پیدا می‌کند. بوردیو در این سال‌ها خود را «چپ چپ» و «چپ ناحزبی» تعریف می‌کند تا مدافع حقوق بیکاران، بی‌خانمانان، مهاجران بی‌مدرک و همجنس‌گرایان و به‌عبارت‌دیگر طردشدگان و محذوفان باشد. در واقع، بوردیو برخلاف اکثر روشنفکران که در جوانی، چپ هستند در میان‌سالی، محافظه‌کار و در پیری، راست، روند معکوسی را طی می‌کند.

1 Michel Colucci

۲ بوردیو معتقد بود که هر حزبی [اعم از چپ و راست] بر سر کار بیاید، کمابیش سیاست‌های یکسانی را با اندکی سیاست اجتماعی بیشتر یا کمتر داروی تسکین‌دهنده و آرام‌بخش برای «بینوایان» به اجرا خواهند گذاشت (فکوهی [ج]، ۱۳۹۶: ۲۴۰) در نتیجه حاضر نبود به دوگرایی مرسوم در فرانسه به چپ و راست تن دهد و خود را به‌عنوان ضامنی برای سیاست‌های حزب سوسیالیست درآورد (فکوهی [د]، ۱۳۹۶: ۲۴۶).

حضور فعال بورديو در جنبش‌های مدنی و مبارزه سرسختانه‌اش با نئولبرالیسم در اواخر عمر را می‌توان «چرخش فکری بورديو» نام نهاد که هدف این مقاله، شناخت چهره جدید بورديو در قالب «مبارزه با نئولبرالیسم» و «یکی از ارجاعات اصلی مبارزه علیه جهانی‌شدن و نئولبرالیسم» است.

ویژگی‌ها و پیامدهای نئولبرالیسم

امروزه تقریباً نئولبرالیسم به یک گفتمان مسلط تبدیل شده است و تقریباً همه کشورها یا با اختیار و یا با اجبار نهادهای بین‌المللی و کشورهای قدرتمند، همه یا بخشی از سیاست‌های نئولبرال را اجرا می‌کنند. اما نئولبرالیسم چیست؟ و چه تاریخچه‌ای دارد؟

جنبش نئولبرالی تا ۱۹۷۰ در حاشیه محافل دانشگاهی^۱ و سیاست‌گذاری باقی ماند اما با روی کار آمدن مارگارت تاچر^۲ در انگلستان که معتقد بود برای درمان رکود تورمی باید به سیاست‌های دولت رفاه کینزی^۳ پایان داده شود، وجهه عمومی پیدا کرد. تاچر سیاست‌های جدیدی همچون «برخورد با اتحادیه‌های کارگری، حمله به همه انواع همبستگی اجتماعی^۴، برچیدن یا کم کردن تعهدات دولت رفاه، خصوصی‌سازی مؤسسات عمومی، کاهش مالیات‌ها، تشویق سرمایه‌گذاری خارجی» (هاروی، ۱۳۸۶: ۳۶) را اعمال کرد. همان سال، رونالد ریگان^۵ در آمریکا به ریاست جمهوری رسید و سیاست‌های مقررات‌زدایی، خصوصی‌سازی و کناره‌گیری دولت از بسیاری از حوزه‌های اجتماعی را در آمریکا آغاز نمود.

رهبران فکری نئولبرالیسم را می‌توان افرادی چون فریدریش فون هایک^۶ - فیلسوف سیاسی اتریش-، لودویگ فن میزس^۷، میلتون فریدمن^۸ و حتی برای مدتی کارل پوپر^۹ - فیلسوف نامدار اتریشی- نام برد. «اعضای این گروه به دلیل تعهدشان به آرمان‌های آزادی

۱ بورديو معتقد است که تاچریسم [نئولبرالیسم] در واقع نوآوری خانم تاچر نبود بلکه زمینه را در زمانی دراز، گروهی از روشنفکران که بیشترشان در روزنامه‌های نخبه، ستون داشتند، فراهم کردند (بورديو، ۱۳۸۷: ۷۸).

2 Margaret Hilda Thatcher

3 Keynesian Welfare State

۴ تاچر در این زمینه، آشکارا اعلام کرد که «چیزی به‌عنوان جامعه وجود ندارد بلکه فقط مردان و زنان منفرد» و بعداً اضافه کرد که «و خانواده آن‌ها» وجود دارند بنابراین همه انواع همبستگی اجتماعی باید به نفع فردگرایی،

مالکیت خصوصی، مسئولیت شخصی و ارزش‌های خانوادگی منحل شوند (هاروی، ۱۳۸۶: ۳۶)

5 Ronald Wilson Reagan

6 Friedrich Von Hayek

7 Ludvig Von Mises

8 Milton Friedman

9 Karl Popper

شخصی، خود را «لیبرال» (در معنای سنتی اروپایی آن) توصیف می‌کردند اما برچسب «نئولیبرال» نشان‌دهنده پیروی از اصول بازار آزاد اقتصاد نئوکلاسیکی بود که در نیمه دوم قرن نوزدهم پدید آمده بود تا جای نظریه‌های کلاسیک آدام اسمیت، دیوید ریکاردو و البته کارل مارکس را بگیرند ولی آن‌ها به دیدگاه آدام اسمیت مبنی بر دست نامرئی بازار وفادار ماندند. بنابراین دکتترین نئولیبرال به شدت مخالف نظریه‌های مداخله‌گرایانه دولت مانند نظریه‌های کینز بود که در دهه ۱۹۳۰ در پاسخ به کساد بزرگ^۱ از اهمیت برخوردار شدند (همان، ۳۵).

به عبارت دیگر، اقتصاددانان نئولیبرال پیرامون مسائلی مانند اشتغال‌زایی، بازار آزاد و بدگمانی به دولت اتفاق نظر دارند و ماحصل واقعی این دیدگاه این است که دولت باید تا حد ممکن از مدیریت اقتصاد کناره‌گیری کرده و فعالیت‌های اقتصادی را به سرمایه‌گذارانی واگذار کند که هیچ محدودیتی ندارند و منطق بازار بر فعالیت‌های آنان حاکم است. در همین راستا کاهش هزینه‌ها و اشتغالات دولتی، حذف نظارت دولت، استقلال و آزادی بیشتر بانک‌های مرکزی، تغییر مالیات‌بندی از درآمد به مصرف، کاهش نرخ‌های مالیاتی و سرانجام خصوصی‌سازی را می‌توان بخشی از توصیه‌های اقتصاد نئولیبرال برای شکوفایی اقتصادی دانست (راپلی، ۱۳۸۸: ۱۳۶-۱۳۵). بنابراین به‌طور خلاصه، «مقررات‌زدایی»، «خصوصی‌سازی»، «ریاضت مالی»، «محدود کردن نقش دولت» و در مقابل، «حمایت از حقوق مالکیت خصوصی»، «بازار آزاد» و «تجارت آزاد» را می‌توان اصول مهم نئولیبرالیسم در نظر گرفت (موفه^۲، ۲۰۱۸: ۸).

از نظر بوردیو، اقتصاد نئولیبرال دو فرض اساسی دارد:

۱- اقتصاد حوزه جداگانه‌ای است تحت سیطره قوانین طبیعی و جهان‌شمول که حکومت‌ها نباید در آن دخالت کنند.

۲- بازار بهترین ابزار برای سازماندهی تولید و تجارت به شیوه‌ای منصفانه در جوامع دموکراتیک است (بوردیو، ۱۳۹۵: ۲۰).

با توجه به آثار بوردیو در زمینه نئولیبرالیسم، پنج ویژگی زیر را می‌توان به‌عنوان ویژگی‌ها و پیامدهای نئولیبرالیسم در نظر گرفت:

۱) نابودی دولت رفاه و تمدن

۲) جایگزینی مسئولیت خصوصی (خیر خصوصی) بجای مسئولیت عمومی (خیر عمومی)

1 Great Depression

2 Chantal Mouffe

۳) صدرنشینی اقتصاد و دشمنی با جامعه‌شناسی

۴) ایجاد رنج اجتماعی

۵) القای یگانگی راه نئولیبرالیسم

در ادامه، توضیحات هر یک از موارد گفته شده می‌آید.

- نابودی دولت رفاه و تمدن

از نظر بوردیو، دولت رفاه^۱ که حاصل سده‌ها مبارزه اجتماعی و نبردهای روشنفکری برای ارجمندی کارگران و شهروندان بود و همچنین تمدنی که معنایش وجود خدمات همگانی و حقوق برابری در زمینه‌هایی چون آموزش، بهداشت، فرهنگ، پژوهش، هنر و از همه مهم‌تر، کار بود به واسطه ایدئولوژی بازار (نئولیبرالیسم) از دهه ۱۹۷۰ ویران شده‌اند. در واقع، بوردیو معتقد است که پیامدهای نئولیبرالیسم، فقط اقتصادی نیست بلکه تخریب همه دستاوردهای دوره روشنگری و مدرنیته است و با تداوم آن نه فقط اقتصاد بلکه تلاش‌های چند قرن گذشته بشر برای رسیدن به برابری (عدالت) و آزادی و به تبع آن، تمدن از میان خواهد رفت. به عبارت دیگر «نئولیبرالیسم، ناکجاآباد استثمار نامحدود» (بوردیو، ۱۳۸۷: ۱۴۹) است که هدفش، زدودن کامل همه آثار دولت اجتماعی از قبیل مهدکودک‌ها، مدرسه، بیمارستان‌های بیشتر و سرباز، پلیس و زندان کمتر است (همان، ۱۱۸). در راستای همین مبارزه با نئولیبرالیسم و از میان رفتن بیش‌ازپیش جهان‌های خودمختار تولید فرهنگی، سینما، نشر و غیره است که بوردیو در سال ۱۹۸۹ فصلنامه «لیبر» را همزمان در نه کشور اروپایی در زمینه هنر، علوم انسانی و علوم طبیعی پایه‌گذاری می‌کند و در سال ۱۹۹۵ هم «رایسون داژی» را برای گرد هم آمدن نویسندگان چپ و فعالان در برابر کوچک‌سازی دولت رفاه و در سال ۱۹۹۷ انتشارات «رایسون داژی ادیسیون» را برای انتشار کتاب‌های کوچک برای عموم تأسیس می‌نماید (همان، ۳۶-۳۵). از سوی دیگر، دولت به دلیل تمرکز سرمایه‌ها تأثیر قاطعی بر نحوه عملکرد میدان اقتصادی دارد اما در عصر حاکمیت نئولیبرالیسم بجای «صلاح اجتماعی» به دنبال حفظ «نظم اجتماعی» در راستای سیاست‌های نئولیبرالیستی است. به همین دلیل، بوردیو در اواخر عمر تلاش می‌کند که دولت را از پشت پرده‌هایی که در آن پنهان شده، بیرون بکشد و حقیقت آن را معرفی نماید (بوردیو، ۱۳۹۷: ۲۰).

- جایگزینی مسئولیت خصوصی (خیر خصوصی) بجای مسئولیت عمومی (خیر عمومی)

بورديو با طرح پرسش‌هایی از قبیل «آیا فلاکت و فقر یک خطا است؟ آیا می‌توان آن را به آزادی فردی نسبت داد؟ در این میان، چه کسی مقصر است؟ و آیا مسئولیت، مسئله‌ای خصوصی است یا عمومی؟» (بورديو، ۱۳۹۷: ۵۳۲) پاسخ می‌دهد که کل فلسفه «دولت رفاه» علیه لیبرال‌هاست که می‌گویند، آن‌ها فقیرند ولی تقصیر خودشان است. به عبارت دیگر، نتولیرال‌ها مسئله فقر جامعه را از مسئله اجتماعی به مسئله فردی و خصوصی تبدیل می‌کنند و هیچ مسئولیتی برای دولت در این زمینه در نظر نمی‌گیرند، به همین دلیل اقتصاددانان و مقاله‌نویسان (ژورنالیست‌ها) از «بازگشت فرد» حرف می‌زنند یعنی «بازگشتن به فرد مسئول» و مسئولیت دولت را فراموش می‌کنند و به جای ایده «هرکس مطابق نیازش»، ایده «به هرکس مطابق لیاقتش» را تبلیغ می‌نمایند که نشان‌دهنده کاهش دخالت‌های دولت است (بورديو، ۱۳۹۵: ۱۱۴). به عبارت دیگر، «بازگشت فرد یعنی بیایید برگردیم به فرد مسئول، موجودی مفید که معمولاً سرنوشتش به دست خودش است و در نتیجه مسئول موقعیتی که در زندگی دارد یعنی موجودی که می‌توان وقتی قربانی است سرزنشش کرد و می‌توان برای نقص سیستم امنیت اجتماعی و غیره به او حمله برد» (بورديو، ۱۳۹۷: ۵۳۴) همه تلاش بورديو در نقد نتولیرالیسم، هشدار به دولت و حاکمان است که به مسئولیت جمعی خویش برگردند و فقر و فلاکت را نه یک امر فردی بلکه امر اجتماعی در نظر گیرند، تنها در این صورت است که خیر خصوصی به خیر عمومی تبدیل می‌شود، فرایندی که نسبت معکوس را در نزد نتولیرال‌ها پیدا کرده است.

- صدرنشینی اقتصاد و دشمنی با جامعه‌شناسی

بورديو با تفکیک اقتصاد و جامعه مخالف است^۱ که در دوره نتولیرال صورت گرفته است که منجر به نادیده گرفته شدن سود و هزینه‌های اجتماعی می‌شود یعنی هر چیزی که کمی نباشد، هر چیزی که قابل شمارش نباشد، وارد نظام حساب و کتاب نشود، ارزش آن‌ها نادیده گرفته می‌شود و به این ترتیب، هزینه‌های اجتماعی دست‌کم گرفته می‌شود و رابطه هزینه- سود

۱. بورديو در کتاب «ساختارهای اجتماعی اقتصاد»، جامعه‌شناسان را به بازگشت به مطالعه جامعه و اقتصاد و جای‌دادن این مطالعه در کانون مرکزی جامعه‌شناسی دعوت می‌کند (بورديو، ۱۳۹۵: ۷).

[اقتصادی] بیش از اندازه برآورد می‌گردد (کارل [ب]، ۱۳۹۶: ۲۴۶-۲۴۵) که نتیجه آن درنهایت، به استبداد پول منجر می‌شود، استبدادی که همه شهروندان را به آدم‌های حاشیه‌ای بالقوه تبدیل می‌کند (همان: ۲۰۹).

بوردیو، اسطوره انسان اقتصادی و نظریه کنش عقلانی را مثال‌اعلای توهم مدرسی می‌داند که دانش‌پژوهان را به فرافکنی تفکر خود به اذهان عاملان کنشگر می‌کشاند در نتیجه، منطق اقتصاد نئولیبرالی به یمن وجود سازمان‌های بین‌المللی نظیر بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول و حکومت‌هایی که این سازمان‌ها اصول زمامداری خود را مستقیم یا غیرمستقیم به آن‌ها دیکته می‌کنند، سراسر جهان را فتح کرده است و به همین دلیل، علم اقتصاد همواره دانشی دولتی و در نتیجه تحت سیطره تفکر دولتی است (بوردیو، ۱۳۹۵: ۱۹-۱۷). رشته اقتصاد و اقتصاددانان از طریق خلق اسطوره «دست نامرئی» و «انسان اقتصادی» به کمک سیاست‌های نئولیبرال‌ها آمده‌اند، به همین دلیل آن‌ها با استفاده از تئوری‌های اقتصاددانان و به‌کارگیری ریاضی، آمار و رسانه‌ها اصول خود را در اذهان افراد جامعه می‌نشانند. در نتیجه، علم اقتصاد نزد نئولیبرال‌ها جایگاه و ارزش ویژه‌ای دارد و این یعنی اینکه «میدان اقتصادی بیش از هر میدان دیگری، منزل و مأوی دولت است که لحظه‌به‌لحظه در موجودیت و تداوم آن و همچنین در ساختار روابط نیرو که مشخصه آن است، نقش دارد» (بوردیو، ۱۳۹۵: ۲۲) اما در مقابل، علوم اجتماعی و جامعه‌شناسان، مورد نفرت نئولیبرال‌ها هستند زیرا علوم اجتماعی با خلق مفهوم «دولت اجتماعی» و «عمومی» به «اجتماعی‌کردن خطر» می‌پردازند (بوردیو، ۱۳۹۷: ۵۳۳) و نظم نئولیبرالی را به چالش می‌کشند. به‌عبارت‌دیگر، علوم اجتماعی و جامعه‌شناسان برخلاف آموزه‌های نئولیبرالیسم، علیه فلسفه فردگرایی و در جهت ساخت دولت رفاه و امر جمعی نقش مهمی ایفا می‌کنند، همان‌گونه که بعد از دچار شدن بوردیو به سرطان و خوشحالی مخالفانش به آن‌ها هشدار داد که خوشحال نباشید چراکه مبارزه اصلی علیه نئولیبرالیسم پس از مرگ من و انتشار گسترده آثارم آغاز خواهد شد.

- ایجاد رنج اجتماعی

با تداوم سیاست‌های نئولیبرال، دولت رفاه و تمدن نابود می‌شوند و مسئولیت فردی بجای مسئولیت عمومی می‌نشیند و دولت از حوزه‌های سیاسی و اقتصادی دست می‌کشد که نتیجه آن جز فقر و فلاکت اکثریت مردم چیز دیگری نخواهد بود، بنابراین دستاوردهای تمدن نه‌تنها در کشورهای توسعه‌یافته محقق نخواهد شد بلکه به بهانه «جهانی‌سازی» و با عاملیت نهادهایی

چون سازمان تجارت جهانی، بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول بهره‌کشی بیشتری از کشورهای کمتر توسعه‌یافته به عمل خواهد آمد یعنی برخلاف آموزه‌های روشنگری و مدرنیته مبنی بر پیشرفت بشریت، چیزی جز رنج اجتماعی نصیب آن‌ها نخواهد شد. از دید بورديو، رنج اجتماعی بیشتر از تهیدستی ارتباط اشخاص با نظام آموزشی و از میان رفتن سزاواری‌های اجتماعی ناشی می‌شوند، سزاواری‌هایی که از جمله والاترین دستاوردهای تمدن است که باید جهان شمول باشند، به همه کره زمین گسترش یابند و جهانی شوند نه آنکه به بهانه «جهانی‌سازی» از کارآمدی اقتصادی و اجتماعی کشورهای توسعه‌یافته بهره‌گیرند تا بر آن دستاوردها گرد تردید بیاشند (بورديو، ۱۳۸۷: ۱۱۱).

– الفای یگانگی راه نئولیبرالیسم

آیا آنچه گفته شد راه محتوم بشریت است؟ یعنی آیا باید به حاکمیت «متخصصان» بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول تن داد که دیدگاه‌های لویاتان جدید یا «بازارهای مالی» را بی‌هیچ بحثی اعمال می‌کنند؟ آیا به‌جز نئولیبرالیسم، راه دیگری وجود دارد؟ و آیا همان‌گونه که مارگارت تاچر می‌گفت هیچ جایگزینی برای نئولیبرالیسم وجود ندارد؟ «برخی به این نتیجه می‌رسند که از آنجاکه نابرابری‌ها اجتناب‌ناپذیر است، مبارزه علیه آن‌ها بی‌اثر است» (بورديو، ۱۹۹۹: ۱۸۳) از نظر بورديو، جهان و اروپا نباید به دوگانه «نئولیبرالیسم یا بربریت» تن دهد و باید با «لویاتان جدید» که همان گفتمانی است که معتقد است که هیچ‌چیز نمی‌تواند در مقابل دیدگاه نئولیبرال قرار گیرد و بدون بحث و گفتگو فقط در پی تبیین تسلط «بازارهای مالی» است، مبارزه کند (بورديو، ۱۳۸۷: ۷۳) چراکه هیچ‌چیز عجیب‌تر از این نیست که با میل و رغبت باطنی محرومیت‌ها را تکثیر و تولید کرد (بورديو، ۱۳۹۷: ۲۸۶) و به بازتولید خواسته‌های نظام نئولیبرالیسم و ایدئولوژی‌های آن مانند «پایان ایدئولوژی» و «پایان تاریخ» فرانسویس فوکویاما پرداخت «ایدئولوگ‌های نئولیبرال می‌خواهند ما باور بداریم که جهان اجتماع و اقتصاد را معادله‌ها سامان می‌دهند. با مسلح شدن به ریاضی (و قدرت مسلط بر رسانه‌ها) است که نئولیبرالیسم به شکل‌های دادوری جامعه محافظه‌کارانه‌ای بدل شده است که از حدود سی سال پیش در قالب «پایان ایدئولوژی» یا این آخری‌ها در قالب «پایان تاریخ» سر برآورد (بورديو، ۱۳۸۷: ۸۴).

خلاصه اینکه بورديو با جبرگرایی تلخ و نومید و نبودن راه‌حل مخالفت می‌کند و معتقد است که راه‌حل و بهبود سیستم‌ها در درازمدت، جز تحلیل و انتقاد دائم و موشکافی دقیق که

بسیار سخت، گاه نومیدکننده و همواره رنج‌آور است، چیز دیگری نیست (فکوهی [الف]، ۱۳۹۶: ۱۳۸). به عبارت دیگر، بوردیو به «بدیلی برای نئولیبرالیسم» و «امکان نظامی دیگر» معتقد است چراکه به گفته هاروی^۱ «چشم‌اندازی از آزادی بسیار بسیار باشکوه‌تر از آنکه نئولیبرالیسم تبلیغ می‌کند وجود دارد که باید به دست آورد. نظامی برای حکمرانی، به مراتب ارزشمندتر از آنکه نوحافظه‌کاری امکان می‌دهد، وجود دارد که باید ایجاد شود» (هاروی، ۱۳۸۶: ۲۸۶).

نکته حائز اهمیت این است که به‌رغم نظرات رادیکال بوردیو در نقد سیستم نئولیبرالیسم، وی قائل به رادیکالیسم و انقلاب در عمل نیست و بر استفاده از ظرفیت‌های موجود درون سیستم دموکراتیک و ابزارهای قانونی برای مبارزه تأکید دارد چراکه از نظر بوردیو «آنچه را که جهان اجتماعی ساخته، جهان اجتماعی مسلح به این دانش می‌تواند تخریب کند» و اگر جهان اجتماعی، نئولیبرالیسم را ساخته همین جهان اجتماعی نیز قادر به تخریب آن است.

نکته دیگر اینکه، ویژگی‌های نظام بدیل نئولیبرالیسم از دید بوردیو در آثار وی به‌طور دقیق، مشخص نشده است، زیرا بوردیو پیش از پیشنهاد نظام جایگزین، معتقد به شناخت مردم از ماهیت نئولیبرالیسم و آثار زیانبار آن برای بشریت و لزوم ایجاد نظامی دیگر بود و شاید ترسیم ویژگی‌های نظام بدیل را مرحله دوم و پس از شناخت نئولیبرالیسم می‌دانست.

سخن پایانی

همان‌طور که گفته شد از نظر بوردیو نئولیبرالیسم منجر به تخریب دستاوردهای تمدنی و دولت رفاه که حاصل چند سده تلاش روشنفکران بوده، شده است که نتیجه آن، فقر و فلاکت اجتماعی بیشتر مردمان است، بنابراین باید در درون سیستم دموکراتیک و از راه‌های قانونی به مبارزه با آن پرداخت. باید توجه کرد که اگرچه سیاست‌های نئولیبرال تقریباً از دهه ۱۹۸۰ و با کمک سازمان‌هایی چون سازمان تجارت جهانی، صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی به رهبری آمریکا در همه کشورهای جهان در حال پیگیری و اجرا است اما نقد بوردیو به نئولیبرالیسم متوجه جامعه فرانسه دهه ۱۹۹۰ است، حال اگر با منطق و ابزار نظری بوردیو به جامعه ایران بپردازیم، در این باره چه باید گفت؟ آیا سیستم اقتصادی در ایران را می‌توان نئولیبرال در نظر گرفت؟ نقش حاکمیت جمهوری اسلامی در این زمینه چه بوده است؟

در پاسخ به این سؤالات، دو پاسخ نسبتاً کلی وجود دارد. منتقدان سیاست‌های اقتصادی پس از جنگ هشت‌ساله در ایران، مکتب موسوم به نیاوران را که تأثیر بسیاری در

1 David Harvey

سیاست‌گذاری و اجرای برنامه‌های پنج‌ساله داشته‌اند و از افرادی چون موسی غنی‌نژاد، مسعود نیلی، محمد طیبیان، مسعود روغنی زنجانی و ... تشکیل شده‌اند، می‌دانند و این مکتب را عاملان و مجریان سیاست‌های نئولیبرال در ایران قلمداد می‌کنند و در وضعیت نابسامان اقتصاد امروز ایران مسئول می‌بینند، در مقابل، نیاورانی‌ها شرایط اقتصادی ایران، وابستگی اقتصاد ایران به نفت و رانتی بودن آن و نقش حکومت در قالب بنیادهای مختلف غیر پاسخگو در اقتصاد ایران و ظهور خصولتی‌ها را عامل عمده در وضعیت کنونی ایران می‌دانند و امکان خصوصی‌شدن واقعی را که منجر به رقابت می‌گردد و از اصول سیاست‌های نئولیبرالیسم است، منتفی می‌دانند.

در دهه گذشته با ورود جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسان به‌ویژه یوسف ابادری و شاگردانش به این عرصه و معرفی و نقد نئولیبرالیسم، بحث‌های دراز دامنی در این زمینه شکل گرفته است. از سوی دیگر، جامعه‌شناسان متأخر، هر یک به‌نوعی به‌مواجهه و نقد نئولیبرالیسم در سطح جهانی پرداخته‌اند و ادبیات غنی به وجود آورده‌اند که در این مقاله، نظرات یکی از جامعه‌شناسان -پیر بوردیو- درباره نئولیبرالیسم مطالعه شد.

با در اختیار داشتن و فهم این نظریه‌ها از یک‌سو و نظر به واقعیت امروز جامعه ایران در زمینه اقتصادی که معلول عوامل مختلف داخلی و خارجی است و بحث‌های درگرفته در میان جامعه‌شناسان و اقتصاددانان ایرانی در این زمینه، بهتر و دقیق‌تر می‌توان به این واقعیات پرداخت و از ذخیره نظری جامعه‌شناسی به‌عنوان یکی از ابزارها به فهم، تحلیل و حل مشکلات موجود پرداخت و به سؤالاتی مهم از این قبیل پاسخ داد که:

- وضعیت اقتصادی موجود در ایران تا چه اندازه، نتیجه پرداختن به سیاست‌های نئولیبرال بوده است؟

- نسبت میان سیاست‌های جمهوری اسلامی و نئولیبرالیسم چیست؟

- راه‌حل یا راه‌حل‌های خروج از وضعیت کنونی چیست؟

منابع

- بوردیو، پیر. (۱۳۸۷). گفتارهایی درباره ایستادگی در برابر نئولیبرالیسم، ترجمه علیرضا پلاسید، تهران: نشر اختران
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۰). مسائل جامعه‌شناسی، ترجمه پیروز ایزدی، تهران: انتشارات نسل آفتاب
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۵). ساختارهای اجتماعی اقتصاد، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: موسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۷). درباره دولت، ترجمه سروش قرائی، تهران: انتشارات مولی
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۶). آیا جامعه‌شناسی علم است؟ گفت‌وگو با پیر بوردیو در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، دانش و دانشگاه، جلد اول، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۶). همه‌چیز اجتماعی است! گفت‌وگو با پیر بوردیو در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، دانش و دانشگاه، جلد اول، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- راپلی، جان. (۱۳۸۸). جهانی‌شدن و نابرابری، سیر نزولی نئولیبرالیسم، ترجمه موسسه موج، تهران: دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- شوپره، کریستین و اولیویه فونتن. (۱۳۸۵). واژگان بوردیو، ترجمه مرتضی کتبی، تهران: نشر نی.
- کارل، پیر. (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی هنری رزمی است در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، دانش و دانشگاه، جلد اول، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- کارل، پیر. (۱۳۹۶). متن گفتار سناریوی جامعه‌شناسی، ورزشی رزمی است در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، دانش و دانشگاه، جلد اول، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- هاروی، دیوید. (۱۳۸۶). تاریخ مختصر نئولیبرالیسم، ترجمه محمود عبدالله زاده، تهران: نشر اختران.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۶). درباره بنیان‌های اندیشه پیر بوردیو در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، دانش و دانشگاه، جلد اول، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۶). پیر بوردیو: پرسمان دانش و روشنفکری در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، دانش و دانشگاه، جلد اول، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۶). بوردیو و سقوط سیاست در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، کاربردهای اجتماعی دانش، جلد دوم، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۶). بازتولید اشرافیت دولتی در دولت ملی در کتاب بوردیو و میدان دانشگاهی، کاربردهای اجتماعی دانش، جلد دوم، تألیف و ترجمه ناصر فکوهی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- Pierre Bourdieu et al (1999). *The Weight of the World, social Suffering in Contemporary Society*, Translated by Priscilla Parkhurst, Ferguson, Susan Emanuel, Johnson and Shoggy T. Waryn, Stanford University Press, Stanford, California.
- Chantal Mouffe (2018). *For a Left Populism*, London, New York: Verso.